

William James'in Gifford Konferansları ve *The Varieties of Religious Experience* İsimli Eserinin Yankıları Üzerine Bir Analiz

Ömer Faruk Erdem

Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Din Felsefesi Ana bilim dalı Öğretim Üyesi
omferdem@hotmail.com

Öz

James, Gifford Konferanslarına ilk resmi daveti 1898 yılında almıştır. Aslında "betimsel" ve "metafizik" olmak üzere iki seri olarak planlanan konferanslar, "betimsel" bölümün beklenmedik şekilde uzaması sebebiyle tek bölüm olarak sunulabilmiş ve "metafizik" bölüm bir başka vesileyle ele alınmak üzere ertelenmek durumunda kalmıştır. Konferansların ilk serisi ise 16 Mayıs 1901'de Edinburgh'da başlamıştır. 1902 yılında basıma hazır hale getirilen bu konferanslar "The Varieties of Religious Experience, a Study on Human Nature (Dini Tecrübenin Çeşitleri, İnsan Doğası Üzerine Bir Çalışma)" adıyla kitap olarak yayınlanmıştır. Bu kitap da en az konferanslar kadar ciddi bir başarı elde etmiştir. James, dini tecrübeleri bu tecrübeler katı psikiyatrik ölçütlere göre patolojik olarak değerlendirilse de olağanüstü karakteri sebebiyle bir anlamda ilham edilmiş olarak görerek sadece tasvir etmekle kalmayıp aynı zamanda haklılaştırmaktadır. O, inanan insanın bilincinin sıcaklığını tıpkı hissedildiği gibi taşımaya çalışmış, bireyin dini değerleri yüceltmesiyle ilgilenmiştir. Ona göre bu duyguların ifade edilebilmesi için bu duygulara sempatik bir yaklaşım gösterilmelidir. Dolayısıyla kitabın özellikle son kısmında, dini tecrübe iddialarının James tarafından savunulduğu görülmektedir. James'in şahsında felsefe, dinî tecrübenin hakikatini teyit etmiştir.

Geçen bir yüzyıl sonrasında geri dönüp baktığımızda, James'in dini tecrübe, inanç ve kişilik arasındaki ilişkiye dair anlayışının müteakip çalışmalar tarafından desteklendiğini görmek oldukça ilgi çekicidir.

Anahtar Kelimeler: William James, Dini Tecrübe, Pragmatizm, Gifford Konferansları

The Analysis of The Reflections of William James' Gifford Lectures and his Book "The Varieties of Religious Experience"

James' appointment to a Gifford Lectureship was formally made in 1898. It was originally intended that the first series should be "descriptive" and the second "metaphysical," but the descriptive task expanded so greatly that the metaphysical task had to be postponed to another occasion. The first series of Lectures began at Edinburgh, on May 16, 1901. The lectures had been prepared for the press and appeared in June 1902 under the title, The Varieties of Religious Experience, a Study in Human Nature. The book, like the lectures, was signally successful.

The reader receives the impression that James regarded religious experiences, even though they be judged pathological by strict psychiatric standards, as in some sense and in some degree inspired. Their "exceptional" character commended them to him. Unquestionably James was justifying, and not merely describing, the religious experience.

He stationed himself at the centre of the believer's consciousness and tried to convey its warmth and appeal as they were originally felt. He was concerned with religious values, with the hope or exaltation of concrete individuals, which must be rendered sympathetically if they are to be conveyed at all. And then, especially in the latter part of the book, the author defended the claims of religious experience. Philosophy, in the person of William James, confirmed its truth.

A century later, it is interesting to look back and consider the extent to which James' understanding of the relationship between religious experience, belief and personality has been upheld by subsequent researches.

Key Words: William James, Religious Experience, Pragmatism, Gifford Lectures

Atıf

Ömer Faruk Erdem, William James'in Gifford Konferansları ve The Varieties of Religious Experience İsimli Eserinin Yankıları Üzerine Bir Analiz, Marife, Bahar 2013, ss. 127-138

Materyalist düşüncenin hâkim olduğu 19. ve 20. yüzyıl Batı Dünyası'nda Amerika'da ortaya çıkan önemli düşünürlerden bir tanesi de yeni bir felsefi anlayış olan pragmatizm düşüncesiyle Amerikan düşünce hayatına yön veren William James (1842-1910) olmuştur. Yaşadığı dönem içerisinde bilimin dine bakışından olduğu kadar, idealist ve rasyonalist felsefi geleneğin soyut ve derin tartışmalar içerisinde nefes alamaz hale gelmesinden de rahatsız olan James'in din felsefesi ve din psikolojisinin en önemli konularından birisi olan dini tecrübe hakkındaki görüşleri 1901-1902 yıllarında İskoçya'nın Edinburgh kentinde vermiş olduğu Gifford Konferanslarında¹ ortaya konmuştur.

Gifford Konferanslarının daha sonra kitaplaştırılmış hali ise "The Varieties of Religious Experience 'A Study in Human Nature' (Dinî Tecrübenin Çeşitleri 'İnsan Doğası Üzerine Bir Çalışma')² adını almıştır. Bu konferanslar ve kitap onun pratik felsefeyle olan meşguliyetinin son noktası olarak görülebilir.

James, bu konferansları verdiği süreçte acaba nasıl bir hâleti ruhiyeye sahipti? Bu konferanslara yeterince ilgi duyulmuş muydu? Bu konferanslar sırasında Amerika'da ve Avrupa'da bilim ve din hakkında neler düşünülmekteydi ve bu dönemde bu iki kıta arasında farklılıklar var mıydı? James, bu konferanslarının sunumu esnasında gerçekten de objektif bir tutum içerisinde miydi? Bu konferansların içeriği nereye kadar dinî ve nereye kadar bilimseldi? James bu konferanslar sırasında her türlü dinî tecrübeden mi yoksa kendi seçtiği özel tecrübelerden mi bahsetmekteydi?

Edinburgh Üniversitesi tarafından Gifford konferanslarına 1898³ yılında "Doğal Din" hakkında⁴ konuşmak üzere resmen davet edilen James, bu daveti bir şeref olarak kabul etmiştir. Konferansa ilk katılım teklifini gayri resmi olarak 1896 yılında alan James, kendi karakteristik metoduna uygun olarak bu tarihten itibaren bibliyografyalar, kitaplar, klipler, atıflar, tasvirler ve mektuplar toplamaya başlamıştır. Topladığı bu materyalleri kompoze etmeye, 1899 yılında kendini aşırı zor-

¹ Bk. <http://www.giffordlectures.org/online.asp>.

² Buradan itibaren *The Varieties of Religious Experience* yerine *VRE* kısaltmasını kullanılacaktır.

³ Perry, *The Thought and Character of William James*, s. 325.

⁴ James, *The Varieties of Religious Experience*, s. 13.

laması sonucu fiziksel ve ruhsal olarak zayıf düşerek ağır bir rahatsızlık geçirmesi sebebiyle ancak 1900 yılında başlayabilmiştir. Bu sebeple konferansların yazımının büyük kısmını hasta yatağında günde en fazla 2-3 sayfa yazarak tamamlayabilmiştir. Bu da Gifford konferanslarının sunumunun 1900 yılından 1901 yılına tehir edilmesini zorunlu kılmıştır.⁵

James, her zaman sunmak üzere hazırladığı konferansların yazımını tamamladıktan sonra onları sunarken aşırı bir heyecan hissetmiştir. Konferansların ilk serisi 16 Mayıs 1901 yılında Edinburgh'da başlamıştır. James bu konferansların yazımını bitirmeden iki hafta önce şöyle yazmıştır:

"Ben inanıyorum ki 16 Mayıs'ta konferanslarımı sunabileceğim, siz sadece bana dua ediniz. Eğer ben konferanslar esnasında insanlarla oturup kalkabilirsem bu benim için çok büyük bir şey olacak. Çünkü ben iki yıldır her şeyden korkar oldum. Acı çeken bir bitki gibi oldum. Nasıl ki benzer olan şey benzerini ararsa ben de sırtımı bir Amerikan ağacına dayayıp başımda bir Amerikan sincabının vırcırdışmasını duymadıkça iyileşmeyeceğim."⁶

Gifford konferanslarını sunduğu süreç içerisinde James, bir arkadaşına konferansın gidişatı hakkında şöyle yazar:

"Dinleyiciler, yağmura rağmen azalmak yerine her geçen gün artıyordu, salon doluyor ve yaklaşık olarak 300 kişiye ulaşıyordu."⁷

James'in ifadesinden bu durumun pek görülmemiş bir durum olduğunu ve gerçekten de Gifford konferanslarının beklenenden çok ilgi gördüğünü ifade edebiliriz. Dinleyicilerin sayısı ve gösterdikleri ilgi yönünden başarılı olarak nitelendirilebileceğimiz bu konferanslar, James'in kendine olan güvenini tazelemesine de yardımcı olmuştur. James, kışı evinde yani Amerika'da geçirdikten sonra 1902 yılının baharında tekrar Edinburgh'a döndükten sonra 9 Haziran 1902'de Theodore Flournoy⁸ (1854-1920)'a şöyle yazmıştır:

"Bugün son konferans da bitti. Yaklaşık 400 dinleyici çok sessiz ve dikkatli bir şekilde dinliyorlardı. Konferansa yönelik çok büyük bir ilgi ve iştiaak vardı. Fakat ben yine de konferanslar bittiği için çok sevinçliyim ve bir daha böyle bir kontrat yapmayacağım. Çok yorgun ve bitkinim. Artık düzelmek için normal hayat şartlarıma döneceğim."⁹

Nihayetinde 1902 Haziran ayında James'in Gifford Konferanslarında sunduğu konferanslar "The Varieties of Religious Experience -A Study in Human Nature-" (Dinî Tecrübenin Çeşitleri -İnsan Tabiatına Dair Bir Çalışma-) adıyla bir kitap haline getirilerek yayınlanmıştır.¹⁰ Konferanslar gibi, daha sonra bu konferansların yazılarak birleştirilmesinden oluşan, din ve bilimi uzlaştırmaya çalışmış dünyadaki en popüler denemelerden birisi olarak kabul edilen¹¹ *VRE* kitabı da ciddi bir talep görmüştür. Başlangıçtan itibaren o kadar popüler olur ki bir yıl içerisinde İngilizcesi 10.000'den fazla satar.¹² Bu eser daha sonraları gördüğü ilgi sebebiyle Fran-

⁵ Perry, *age*, s. 325.

⁶ Perry, *age*, s. 326.

⁷ William James, *VRE*, s. 15.

⁸ Bk. http://www.encyclopedia.com/topic/Theodore_Flournoy.aspx (27.01.2013)

⁹ Perry, *age*, s. 326.

¹⁰ Perry, *age*, s. 326.

¹¹ Taves, "William James Revisited- Rereading The Varieties of Religious Experience in Transatlantic Perspective", s. 416.

¹² Taves, *agm*, s. 415.

sızca, Almanca, İtalyanca, Danca, İsveççe ve daha birçok dile tercüme edilmiştir.¹³ Kitaplarının da ciddi bir ilgiyle karşılaşması üzerine James, 1903 yılında Flournoy'a şöyle yazmıştır:

"Bu kitap 3 doların üzerinde maliyeti olan bir kitap olmasına rağmen İngilizcesi olağanüstü sattı. Şimdiden 10.000 adet basıldı. Ayrıca ben yabancıardan ve eleştirmenlerden takdir ve beğeni içeren mektuplar alıyorum. Onlar, kitabın tatmin edici olmadığını söylemekle birlikte bana istisnasız büyük bir sempati ve övgüyle yaklaşıyorlar."¹⁴

James, bazı şüpheleri ve güvensizlikleri olmasına rağmen kitabın bu başarısını tahmin etmiştir. Nitekim bu konuda şöyle söylemektedir:

"Bu kitap kesinlikle çok popüler bir kitap olacaktır. Çünkü bu kitap, dindar insanlar için çok biyolojik ve biyologlar için de çok dindar bir kitaptır."¹⁵

James, *VRE*'de dinî tecrübe ve inancın çeşitlerinin insanî tabiat ve insanî şartların çok sayıdaki çeşitliliğine bağlı olduğunu öne sürmüştür. O, teoride insan tabiatına dair çeşitliliğin oldukça zengin olduğunu düşünmesine rağmen örneklerin çoğunu batılı dinî geleneklerden almıştır. Yine o, dinî tecrübeye dair oldukça geniş ve karmaşık bir anlayışa yer verir ve aslı olarak kendisini sağlıklı zihinliliği hasta ruhtan ayıran oldukça sınırlayıcı ve problemlili bir insanî tecrübe tipolojisi üzerine yoğunlaştırır. Bu bağlamda Chris Cook James'in spesifik hipotezlerinin her ne kadar sınırlı olsalar da onun genel prensibinin yani dinî tecrübe çeşitlerinin insani tabiatın çeşitliliğine bağlı olduğu düşüncesinin gerçekten doğru olduğuna dair oldukça fazla delil olduğundan söz eder. Bu eser yazıldıktan bir asır sonra, James'in dinî tecrübe, dinî inanç ve şahsiyet arasındaki ilişkiye dair anlayışının, günümüzde bile yapılan araştırmalar tarafından desteklendiğini görmek oldukça ilgi çekicidir.¹⁶

James'in Gifford konferanslarını verdiği dönemde, Amerikalı bilim adamları Avrupa'da daha yeni yeni boy göstermeye başlamışlardır: Bu nedenle de James, konferanslarına başladığı günlerde ne kadar heyecanlı olduğunu ve diğer Amerikalı bilim adamlarının da Avrupa üniversitelerinde bu tip konferanslar verebilmesini arzu ettiğini şu sözleriyle ifade etmektedir:

"Umarım ki yıllar geçtikçe Amerika Birleşik Devletleri'nde konferans veren İskoçlarla yer değişikliği yaparak benim vatandaşlarımın pek çoğu İskoç üniversitelerinde konferans vermeye çağırılırlar. Umarım ki, bizim insanlarımız bu yüksek meselelere tek bir millet gibi eşit olur ve yine bizim İngilizce konuşmamızla birlikte devam eden bu felsefi ve siyasî tavrımız dünyaya nüfuz eder ve etkiler."¹⁷

James'in bu sözlerinden de anlaşılacağı üzere o dönemlerde Amerika, bilim anlamında Avrupa'ya nispetle emekleme dönemini yaşamaktadır.

James, bu konferansları iki tur olarak planlamış ve birinci turda insanın dinî ihtiyaçları ve arzuları hakkında konuşmayı yani tasvirici bir yaklaşımı, ikinci turda ise bu insanın ihtiyaçlarının dindeki metafizik cihetin felsefe ile tatmin edilmesi

¹³ James, *VRE*, s. 15.

¹⁴ Perry, *age.*, s. 326.

¹⁵ Perry, *age.*, s. 326.

¹⁶ Cook, "William James' Varieties of Religious Experience and Jungian Varieties of Human Nature: The Nature of The Relationship Between Religious Experience, Belief and Psychological Type", s. 139.

¹⁷ James, *VRE*, s. 26.

konusunda yani metafiziksel bir yaklaşım şeklinde olmasını planlamıştır. Ancak birinci konu beklenmedik bir şekilde o kadar uzamıştır ki konferansların planlanan ikinci bölümü tamamıyla tehir edilmek zorunda kalınmıştır.¹⁸ Bu anlamda insanın dinî yapısına dair Gifford konferansları yirmi bölüm olarak James tarafından takdim edilmiştir. James bu konferanslarında birçok müşahhas örnekler sunmakta ve bu örnekleri de dinî tabiatın aşırı ifadeleri, dini tecrübeleri en yoğun biçimde yaşamış kişiler arasından seçmektedir. Konferansları süresince bu örneklerin sağlıklı olduğunun düşünülebileceğini, ancak sonuna kadar sabredildiği takdirde bu olumsuz izlenimin kalkacağını ifade etmektedir. Çünkü bu eserde onun amacı, dinî ilkelerle sağduyunun diğer ilkelerini birleştirerek abartıları dengelemek ve takipçilerine mümkün olduğunca ılımlı sonuçlar aktarmaktır.¹⁹ James, uç örnekler olarak ifade ettiğimiz kişilerin tecrübelerini aktarırken her türlü kaynağa başvurmayıp kendisini, bilinçli kimseler tarafından üretilen literatürde kayıtlı, otobiyografik eserlerle sınırlandırmıştır.²⁰

Acaba James, bu konferanslarında ve eserinde dini tecrübe örneklerini neden sıradan kişilerden değil de uç noktada tecrübeler yaşayan kişilerden seçmektedir? James neden sıradan dindarların yaşadıklarıyla pek ilgilenmemiştir de özel tecrübe sahiplerinin tecrübeleriyle ilgilenmiştir? Çünkü bu yaklaşım James'in din algısı bakımından önem arz etmektedir ve konferansların tamamının bu tip örneklerle dolu olmasının en temel cevabı da burada gizlidir. James bu konuda şu sözlere yer vermektedir:

"... Şu anda, ister Budist, ister Hıristiyan, ister Müslüman olsun, ülkesindeki geleneksel dini kuralları takip eden, sıradan bir dindardan bahsetmiyorum. O, dinini başkalarından almıştır. Onun dini, gelenek tarafından ulaştırılmış, taklit tarafından sabitleştirilmiş ve alışkanlıklar tarafından da muhafaza edilmiştir. Bu tip ikinci el din hakkında araştırma yapmak bize pek bir fayda sağlamayacaktır. O yüzden bizim daha ziyade teklif edilen duygunun ve taklit edilen davranış biçiminin bünyesine bir örnek teşkil edecek asli tecrübeleri araştırmamız gerekir. Bu tecrübeleri, dinin kendileri için donuk adetler olduğunu düşünen kimseler için değil kendilerinde çok keskin bir duygu bulunan kimselerde bulabiliriz. Bu tür insanlar dinî alanda dâhi kimselerdir. Biyografi eserlerinde adları bulunacak kadar etkili ürünler ortaya koymuş dehâlar gibi, bu dinî dehâlarda sıklıkla sinir bozukluğu içeren semptomlar görülmüştür. Hatta diğer dâhi türlerinden daha fazla bir şekilde dinî liderler, anormal ruhanî ziyaretlere maruz kalmışlardır. Bunlar kesinlikle yüce duygusal hassaslığa sahip yaratıklardır. Onlar çoğu kez sıklıkla uyumsuz bâtinî bir hayat yaşamışlardır ve kariyerlerinin, dinî hayatlarının bir parçasında melankoli vardır. Onların bir ölçüsü yoktur ve onlar takıntılara, sabit fikirlere eğilimlidirler ve sıklıkla vecd haline düşerler, sesler işitirler ve marazî olarak nitelendirilen türden özellikler gösterirler. Hatta sıklıkla bu marazî özellikler kendilerine dinî bir otorite ve etki bahsetmiştir."²¹

"Bir organın anlamını araştırırken, bu organın en bariz ve karakteristik hareket şeklini araştırmak ve onun diğer organların yapamayacağı fonksiyonlar içindeki görevini aramak fizyoloji çalışırken güzel bir kuraldır. İşte bizim bu araştırmamızda da aynı kural geçerlidir. Dinî tecrübelerin özü ve bizim nihaî olarak çoğu tek yönlü, abartılı ve yoğun olan dinî tecrübeleri kendisi ile yargı-

¹⁸ Perry, *age.*, s. 333.

¹⁹ James, *VRE*, s. 13-14.

²⁰ James, *VRE*, s. 27.

²¹ James, *VRE*, s. 29.

ladığımız şey, dinî tecrübeler dışında olmayan çok açık ve çabuk fark edilebilir bir unsur veyahut nitelik olmalıdır.”²²

James bu tarz özel tecrübeler ve aşırılıklarla uğraşmanın kendi işini çok zorlaştırdığını²³ ifade etmekle beraber, bu örnekleri seçmesindeki temel sebep, bu insanların dini orijinal olarak yaşadıklarına ve bu kişilerin yaşadığının da aslen dinin özü olduğuna inanmasıdır. Bu tip tecrübelerle sahip olmayan kişileri ise ikinci el kaynaktan beslenen dindarlar olarak görmekte ve onların taklidî bir din yaşadıklarını düşünmektedir. Aslında James’in dinî tecrübe ve din hakkındaki tüm görüşlerinin temelinde yatan bir gerçek, damıtılmış, öz dini bulma, ortaya koyma ve yaşama çabasıdır. Özellikle bu din dehalarını inceleme altına almasındaki sebep ka-naatimizce buradan kaynaklanmaktadır.

James, *VRE*’de kendini “dindeki his unsurunu iyileştirmeye adanmış biri” olarak tanımlamaktadır. O, dinî duyguların karakteristik olarak derinden hissedildiklerini iddia eder. Örneğin kâinatın yüceliği karşısındaki huşu tecrübesi veya insanın sonsuzluklar düzeninde kendi sonluluğunu fark edişi veya ilahî huzurda hissedilen minnettarlıktan kaynaklanan neşe hissi veya bir trajedi karşısında hissedilen güven duygusunun verdiği neşe, kişinin ruhî yaşamında genellikle önemli ve kalıcı bir yere sahiptir. Ayrıca dinî duygular, bireyin yaşamakta olduğu yaşam türünü derinden değiştirme eğilimindedirler. Bu duygular temelinde özne, yeni etik ve estetik yargılarda bulunabilir ve yeni pratik bağlılıklar edinebilir. Ancak James, dinî duyguların öznel durumlar olarak neye benzediği veya onların pratik, ahlakî, estetik faydalarının ne olabileceği hakkında bir takım psikolojik gözlemlerden ziyade “dinî vecd”, “ontolojik hayat” veya “kozmetik duygulanım” gibi zihin durumlarının bilişsel olarak derin anlamlara sahip olabileceğine inanır. Ona göre zihnin bu durumları, öznenin gerçek dinî hakikatleri tanınmasının bir vasıtasıdır.²⁴

James, Gifford konferanslarında dinin kurumsal şubelerini bütünüyle bir kenara bırakmayı ve kilise organizasyonu hakkında hiçbir şey söylememeyi tercih etmektedir. Bunun yanında sistematik teoloji hakkında da imkân nispetinde mümkün olan en az miktarda teolojiyi incelemeyi ve yine tanrılar hakkındaki fikirleri de çok az göz önünde bulundurmaya tercih ettiğini ifade etmektedir. James, daha ziyade, “şahsî din” olarak isimlendirdiği insanın vicdanî ve ahlakî boyuttaki dinî yaşamı üzerinde durmaya çalışmıştır. Onun *VRE*’de tanımladığı din, “insanın yalnız başına iken kendisini ilahî olarak gördüğü herhangi bir şeyle ilişkisi nispetinde ortaya çıkan duygular, fiiller ve tecrübeler” anlamına gelmektedir.²⁵ Ona göre din akıl dışı ve aynı zamanda bireyseldir. Dinin sosyal ve kurumsal tarafı onu ilgilendirmemektedir. Din bireyin hayatını anlama; ihtiyaçlarını, ilgi, ümitsizlik, terk edilmişlik tesellilerini, başarılarını ve başarısızlıklarını anlama biçimidir. İşte din budur, geri kalanı araçlardan ibarettir.²⁶ İşte böyle bir dinde de teolojiler ve kilise organizasyonları ikinci derecede kalmaları sebebiyle dikkate alınmamaktadır.

²² James, *VRE*, s. 62.

²³ James, *VRE*, s. 67.

²⁴ Suckiel, *Heaven’s Champion-William James’s Philosophy of Religion*, s. 61; Bk. Suckiel, Cennet Savunucusu William James’in Din Felsefesi, s. 65-66.

²⁵ James, *VRE*, s. 49-50.

²⁶ Perry, *age*, s. 329.

Ancak duygulanımlar boyutunda ele alınan din konusunda da James, her türlü inancı bu tarz bir duygulanım sebebiyle meşru görmemiştir. Ona göre din ciddi bir tavidir ve Schopenhauer (1788-1860), Nietzsche (1844-1900) benzeri bir ruh hali veya daha aşağı derecede bir üzüntü, oldukça soylu bir üzüntü olmakla birlikte hırçınlık da içermektedir. Bunların hüznü, dinî bir hüznün vermiş olduğu tavsiye edici içerikten yoksundur. Dinî olarak isimlendirilebilecek herhangi bir tavırda ciddiyet, şefkat ve vakar olmalıdır. Şayet dinî olarak isimlendirdiğimiz bir tavırda sevinç var ise bu sırtıma şeklinde olmamalıdır. Bunun aksine üzüntü ve sıkıntı varsa bu da sövüp sayma şeklinde olmamalıdır. James'in *VRE*'de dikkat çekmek istediği tecrübeler de kesinlikle bu şekilde ciddi tecrübelerden seçilmişlerdir.²⁷

James, genel olarak duygusal ve heyecanlı bir karakter görüntüsü sergilemektedir. Onun bu yönü Gifford konferansları ve *VRE* kitabına da yansımıştır. Oğlu Henry James bu konferanslar ve kitapla ilgili olarak babasının ilgisizlikten kaynaklanan soğukkanlı soyutlamalar yapamayacak bir yapıya sahip olduğunu ifade eder. O, bu eserinde geniş kapsamlı bir şekilde dinî fenomenleri titizlik ve özenle ele almakla beraber, bu özen neredeyse her zaman bir sempati özenidir ve sıklıkla da bu bir soğukkanlılık sempatisi değil bir şefkat sempatisidir. Bu bakımdan James, hiçbir zaman için, tercihlerini saklayan ve tarafsız uzman maskesi takan bir tavır içerisindeymiş gibi görünmemektedir.²⁸

Biz Gifford Konferanslarında ve *VRE*'de James'in katılmış dogmayı benimsemiş olduğunu, onunla hayal kırıklığına uğradığını, tecrübeye ortak olanı arama ve başkalarının tecrübesiyle meşgul olma eğilim ve kapasitesini de görmekteyiz. Yani James, burada, bir yandan katılmış dogmadan uzak dururken diğer yandan da tecrübeye ortak olan şeyi aramaktadır. Bu arayışını da başkalarının tecrübeleriyle sempatik bir şekilde meşgul olarak ortaya koymaktadır. James'in "tecrübeye kendisini dâhil edip soyutlamaktan kaçınma özelliği" Gifford Konferansları sonucunda ortaya çıkan *VRE* isimli eserini temel bir klasik haline getirmiştir.²⁹ Elbette ki James konuya kendini adamasının yanında, bunu şuursuzca bir fanatik olarak değil, ulaştığı aklî ilkeler sonunda konuya dâhil olarak yapmıştır. Hatta kendi durumunun da farkındadır ve çoğu zaman *VRE*'nin din tarafından bakıldığında fazla bilimsel, bilim tarafından bakıldığında ise fazla dinî bulunabileceğini dile getirmektedir.³⁰

James, 1882 yılında babası Henry James'in³¹ ölümünün hemen akabinde eşine şöyle bir mektup yazmıştır:

²⁷ James, *VRE*, s. 56.

²⁸ James, *VRE*, s. 15.

²⁹ Bk. Polet, "William James and Moral Will", s. 43.

³⁰ Bk. Taves, *agm.*, s. 416.

³¹ William James'in Hayatı, ailesi, ailesinin onun üzerindeki etkileri ve zamanının önemli entelektüellerinden biri olan babası Henry James için bk: Maire, *William James et le Pragmatisme Religieux*, s.44-45; Allen, *William James*, s.17-18; Habegger, *The Father, A Life of Henry James*, s.211; Shook, *Amerikan Pragmatizminin Öncüleri*, s.69; Flournoy, *The Philosophy of William James*, s.14; Kalen, *The Philosophy of William James (Introduction)*, s.12-13; Fancher, *Ruhbiliminin Öncüleri*, s. 129-130; Kimble, *Portraits of Pioneers in Psychology*, s. 14; Richards, *Psikolojiyi Yerli Yerine Oturtmak*, s.74-75.

“Senin bundan sonra yeni bir görevin daha var; babamın anladığı anlamdaki dinin, insanın zihinsel hayatında ve kaderinde sahip olduğu anlam ve önemi biraz daha iyi anlayıncaya kadar beni terk etmemelisin. Babam der ki; din tek başına kendisine ihtiyaç duyulan bir şey olmayıp, kendisi dışındaki şeylerle birlikte lazım olan bir şeydir. Benim arkadaşlarım dini tamamen dışarıda bıraktılar ve ben babamın oğlu olarak dinin hak ettiği değeri onlara ispatlamalıyım. Bu yüzden ben dini doğru bir şekilde yorumlamayı öğrenmeliyim ve sen de bana bu görevde yardım etmelisin.”³²

İşte *VRE*, James’in verdiği bu sözün gerçekleşmesi olarak ortaya çıkmıştır diyebiliriz. James’in babasının ölümünden yirmi yıl sonra sunduğu bu konferansları ve *VRE* isimli eserini babasına olan sevgisi sebebiyle yazmış olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır.³³ Bununla birlikte bu konferanslarda ve *VRE*’de babasının tesirine dair işaretlere ancak detaylarda ve ayrıntılarda rastlanabilmektedir. Bu konferanslar onun babasına olan sevgisini, şahsi tecrübelerini ve 1890’dan beri devam eden psikolojiye dair ilgisini yansıtır.³⁴

1899 yılında yaşadığı aşırı gerilim sonucunda kalbi zarar gören James, bu ağır hastalık ve sürekli başına gelen hastalıklar sebebiyle oluşan sinirsel bezginliklerden sonra bile rahatlığını ve neşesini kaybetmemeyi başarmıştır. Bu konferansların hazırlık döneminde devam eden hastalıklarına rağmen bu eseri okuyan hiç kimse yazarın ne kadar hasta olduğunu ve bu eserin tamamlanıp tamamlanamayacağından ne kadar şüphe içinde olduğunu fark edemez.³⁵

James’in *VRE* adlı eserinde gelişen fikirler, gençliğine kadar dayanan iki tür inanç özelliğini gösterir. Birincisi savaştan (yukarıya doğru akış) inanç, diğeri ise rahatlatan (aşağıya doğru akış) inançtır. Savaştan inanç kuvvetten kaynaklanan inançtır. Ahlâklı kimse iyiyi kötüye tercih ederek, kendisini tehlikeye atarak iyi için savaşıyor. İşte bu, James’in sert zihinlilik inancıdır. James, bu savaştan inancı hâlet-i rûhiyesi iyi olduğunda benimser. Bu inanç, şüpheliğin, James’i bütün inandığı desteklerden mahrum ettiği zamanlarda en son çare olarak müracaat ettiği inançtır. Aynı zamanda bu inanç, James’in “inanma iradesi” adlı eserinin karakteristik özelliği olan dindir. Rahatlatıcı inanç ise insanın zayıflığından kaynaklanır, sığınak ve güvenlik ister. Savaştan inançta iradeye yönelik bir itki vardır. Buna karşılık rahatlatıcı inanç insanın kalbinin derinliğindedir. Bu durum, bütün gücüyle kürek çekse de limana sağ salım olarak kendisini ulaştıracak olanın, o anki yüzdüğü akış seyri olduğunu bilen kimsenin durumudur. Bu tür inanca olan ihtiyacı James, hem kendi pedagojik bitkinliğinden hem de bütün insanlar için müşterek olan trajik durumlara sempatisinden anlar. Bu nedenle James rahatlatıcı inanca Gifford konferanslarında özel bir önem vermiştir.³⁶

VRE’nin ve konferansların temel tezi üzerine James tarafından 12 Nisan 1900’de Frances R. Morse’a gönderilen bir mektup Gifford Konferanslarının esas amacını gayet güzel bir şekilde ortaya koymaktadır.

“Kendime problem edindiğim şey oldukça zordur. Birinci olarak benim meslektaşlarımın (psikologlar) bütün önyargılarına karşın tecrübeyi, felsefeye karşı dinî yaşamın bel kemiği olarak sunmamdır. Benim tecrübeyle kastettiğim;

³² James, *VRE*, s.16.

³³ Perry, *age.*, s. 323.

³⁴ Perry, *age.*, s. 324.

³⁵ James, *VRE*, s. 19.

³⁶ Perry, *age.*, s. 324.

dua, rehberlik ve doğrudan doğruya özel olarak hissedilen her şeydir. Felsefeyle kastettiğim ise bizim kaderimiz ve dünyanın anlamıyla ilgili yüce ve aslı görümleridir. Kendime görev edindiğim ve çözmekle uğraşacağım ikinci sorun da şudur; dinin bütün özel tezahürleri yani akideleri ve teorileri saçma olabilecek olmakla birlikte 'dinî hayatın bir bütün olarak insanın en önemli fonksiyonu' olduğu inancına insanları inandırmaktır. Ben bu iki imkânsız görevi yerine getiremeyeceğimden korkuyorum ama en azından bunu denemek benim dinî eylemdir."³⁷

James, Frances Morse'a yazdığı mektubunda ima ettiği şeyleri tam olarak gerçekleştirememiş görünmektedir. Bizim okuduğumuz *VRE* onun gerçekte planladığı *VRE* olmaktan uzak görünmektedir. James'in *VRE*'sinin asıl amacı, bu iki yıllık Gifford konferans çalışmalarının ikinci yılını dinle ilgili felsefî değerlendirmelerine ayırmaktır. Ancak onun sağlığının bu amacı gerçekleştirmesine engel olması sebebiyle, sadece "Dinî Tecrübe Çeşitleri" adlı eserinin yirminci konferansı ve sonuç bölümü onun dinî tecrübe ile ilgili felsefî düşüncelerini içerir. James bu konferansları bitirdikten sonra Ferdinand Canning Scott Schiller (1864-1937)'e şöyle dert yanmıştır:

"Bu kitabın %99'u ya da daha fazlası betimsel ve belgeseldir. Kitabın yapıcı ve inşa edici kısmı da sadece bir işaretten ibarettir."³⁸

Bu eserde birkaç ana tema ile karşılaşmaktayız;

1. Dinî tecrübeye dair çok miktarda güncel bildirimler (James bunlara insani dokümanlar diyor).

2. James'in bu bildirimleri psikoloji olarak tasvir etmesi ve yorumlaması.

3. James'in bu bildirimlerin yorumlanmasının önemine dair ara sıra yaptığı felsefî değerlendirmeleridir.

James, dinî tecrübeyi ele alış biçiminin psikolojik olduğunu ifade etmesine rağmen hangi tür psikoloji kullanacağını belirtmez. Bu eksikliğin farkında olan okuyucular, *VRE*'de kullanılacak olan psikolojinin James'in kendi geliştirdiği bir psikoloji olduğunu tahmin edebilirler.³⁹ Sonuç olarak *VRE*'de (James için bir geçiş kitabı niteliğinde olması sebebiyle) tasvirler, ruhani yargılar, psikoloji ve iptidai metafizik iç içe geçmiştir denilebilir.⁴⁰

James, *VRE*'de dinî tecrübeleri, sıkı psikiyatrik standartlara göre patolojik olarak değerlendirirse de dini tecrübeyi olağanüstü karakteri sebebiyle bir anlamda ilham edilmis olarak görerek sadece tasvir etmekle kalmayıp aynı zamanda haklılaştırmaktadır. O, insanın bilincinin sıcaklığını taşımaya, hissetmeye çalışmış, bireyin dinî değerleri yüceltmesiyle ilgilenmiştir. Ona göre bunlar ifade edilecekse sempatik olarak ifade edilmelidir. Dolayısıyla kitabın özellikle son kısmında, dinî tecrübenin iddialarının James tarafından savunulduğu görülmektedir. James'in şahsında felsefe dinî tecrübenin hakikatini teyit etmiştir.⁴¹

VRE'nin 1902 yılında ilk yayınlandığı zamanlarda karşılaşılan biçimi ve aldığı tepkilere bakacak olursak genelde eksiklerine rağmen tartışılmaz bir beğeni topladı.

³⁷ James, *The Letters of William James*, s. 127.

³⁸ Niebuhr, "William James on Religious Experience", s. 216.

³⁹ Niebuhr, *agm.*, s. 216-217.

⁴⁰ Niebuhr, *agm.*, s. 223.

⁴¹ Perry, *age.*, s. 333-334.

dığını söyleyebiliriz. Yoğun ilgi gösterilen kitap, çok değerli eleştirilere muhatap olmuş ve etkisini uzun yıllar devam ettirmiştir.

James, Edinburg'dan dönmeden önce *VRE* Cambridge'de piyasaya çıkmıştır. *VRE*'nin nüshasını ilk alanlardan biri olan Josiah Royce (1855-1916) *VRE* hakkında 9 Ağustos 1902'de James'e şöyle yazmıştır:

"Sevgili James,

Kitabına gelince onu sadece birkaç gün inceleyebildim. Harry bana bir nüsha verdi ve ona vaktim oldukça baktım. Bunun üzerine daha sonra yani fakülte toplantısından hemen önce Eliot senin kitabının bir nüshasına ulaşmanın mümkün olup olmadığını ısrarla sordu. Ben de ona bende bir nüsha olduğunu söyledim. Onu çok arzu ve istekli görünce eve gidip nüshamı alıp ona verdim ve bir daha hiç görmedim. Daha sonra ona bunun benim nüsham olduğunu söyledim ancak o bunu unutmuş olmalı. Eliot'a o kadar dinî tecrübe yeterli olmuş olmalı. Fakat o kitabı bu şekilde kaybetmek beni çok üzdü ve hala o üzüntüden kurtulabilmiş değilim. Senin kitabını okuduğum birkaç saat boyunca çok zevk aldım. Gerçekten harika bir şey..."⁴²

Beğeni ifade eden birçok mektubun yanında *VRE*'de yer alan vaka örneklerine dair eleştiriler de James'e iletilmiştir. 13 Ağustos 1902 yılında Charles W. Eliot tarafından James'e yazılan bu tip eleştirilere bir örnek:

"Sayın Doktor James,

Sizin Gifford konferanslarınızı dikkatle okuyorum, çok eğitici ve bilgi verici buluyorum. Benim en çok beğendiğim konferanslar ilk iki konferans, 14. konferans, azizliğin değeri hakkındaki 15. konferans ve felsefe hakkındaki 18. ve 20. konferanslardır. Benim kitabınız hakkında yapacağım tek eleştiri, dinî tecrübelerle dair bildirimleri gerçek olarak almanızdır. Çoğu zaman benim bu tür bildirimlerin gerçek olup olmadığına dair şüphelerim vardır. Görünen o ki, siz bu bildirimlerin insan hayalinin bir ürünü olabileceği ihtimali üzerinde pek durmamışsınız.

Siz Clarence King diye birini duydunuz mu? Bu kişi şahsî maceralarından söz ediyor. Eğer duyduysanız bu adamın anlattığı şeylerin gerçek olduğuna inanmanın mümkün olmadığını hatırlayacaksınız. Ben öğretmen ve yazarlardan oluşan üç bilim adamı tanıyorum. Bu bilim adamlarının şahsî tecrübelerine dair anlattıklarının gerçek olduğuna inanmak mümkün değildir. Örnek olarak S.H. Hadley'in 201. sayfada geçen bildirimini zikredelim. Bir arkadaşı kanalıyla S.H. Hadley'le bir alışverişim oldu. Bu arkadaşının adı Samuel F. Jones'tur. Bu şahıs kendisinin tecrübesi ile işlenmiş yalanlar yığınını Harvard Üniversitesinde yayınlamıştır. Bu eserinin adı ise 'Bir Sandviç Tarafından Kurtarılanlar'dır. Bu materyalini misyoner mitinglerinde sıkça okurdu. Jones bu kitabının bütünüyle yalan olduğunu itiraf etmiştir. S.H. Hadley'e gelince ben onunla yaptığım bir sohbet neticesinde, başkaları tarafından teyit edilmedikçe bu kişinin söylediği bir söze inanmamam gerektiği yargısına ulaştım. Sanıyorum ki sizin okurlarınızdan çoğu benim hissettiğim gibi hissedecektir. Yani sizin yazdığımız bildirimlerin bazısının gerçek olaylar olduğunu kabul etmeyeceklerdir. Bununla birlikte bu asılsız kurguların kendilerine belli bir fenomen grubu oluşturdukları da söylenebilir. Gerçekten çok heyecan verici ve sinir bozucu konuları içeren bu konferansları, sinirsel yönden güçlü olmadığımız bir süreçte yazmamız bana dikkate değer bir başarı olarak görünmektedir. Saygılarımı sunarım.

Charles W. Eliot"⁴³

Richard R.Niebuhr *VRE* hakkında bizim de kendisine neredeyse tamamıyla katıldığımız önemli tespitlerde bulunmuştur. Niebuhr'a göre, James'in "Principles of Psychology" veyahut "Will to Believe" adlı eserini okumadan *VRE*'yi okuyan

⁴² Perry, *age.*, s. 336.

⁴³ Perry, *age.*, s. 336-337.

okuyucular muhtemelen şaşıracaklardır. Zira James, *VRE* adlı eserinde kendisini çok nadiren psikolog olarak takdim eder. Okuyucuların keşfedeceği şey şudur; *VRE*'nin 20. konferansı ve dipnotu kompleks bir proje girişimini yansıtır ve bu girişiminde farklı düşünce biçimleri insanı hayran bırakıcı ve kendine has bir doku oluşturmaktadır. Bununla birlikte bu doku ve tablo tamamlanmamış, eksik kalmıştır.⁴⁴ Bu eksiklik okuyucuları hem hayal kırıklığına uğratmaktadır hem de konuyu anlamalarını zorlaştırmaktadır. James'in dinî tecrübe ile ilgili neticelerine dair kitabın sunduğundan daha fazlasını bekleyen okuyucular için kitap hayal kırıcıdır. Çünkü James bu eserde, dinî tecrübe hakkındaki görüşlerini ve vardığı sonuçların hepsini tam olarak ortaya koymamıştır.

Sonuç

James'in Edinburgh'da sunmuş olduğu Gifford Konferansları ve bu konferansların bir araya getirilmesiyle ortaya çıkan *The Varieties of Religious Experience* isimli eser James'in pratik felsefeyle olan meşguliyetinin son noktası olması açısından da önemlidir.

Özellikle insan tabiatına dair çeşitliliğin çok zengin olduğunu ifade etmesine rağmen çalışmaları esnasında kullandığı örneklerin çoğunluğunun batılı dini geleneklerden alınmış olması, bir eksiklik gibi görünmesine rağmen batılı dini geleneklerin dışındaki geleneklere dair örneklerin azlığının James'in dini tecrübeye dair temel iddialarında herhangi bir eksikliğe sebep olamayacağını ifade edebiliriz.

Eserin temel amaçlarından birinin, dini ilkelerle sağduyunun diğer ilkelerini birleştirerek abartıları dengelemek ve takipçilerine mümkün olduğunca ılımlı sonuçlar aktarmaya çalışmak olduğu söylenebilir. Bu sonuçları ortaya koyarken de dinin kurumsal yönünü ve kilise organizasyonunu tamamen kendi alanının dışında tutmaktadır. O, daha çok "şahsî din" olarak isimlendirdiği insanın vicdanî ve ahlakî boyuttaki dini yaşamı üzerinde durmayı amaçlamıştır.

Gifford Konferansları ve *VRE*'ye baktığımızda James'in dini; "insanın yalnız başına iken kendisini ilahi olarak gördüğü herhangi bir şeyle ilişkisi nispetinde ortaya çıkan duygular, fiiller ve tecrübeler" olarak tanımlayarak genel bir din tarifi kullandığını ve bu tarifin de James için din denilince akla gelmesi gereken yegâne tanım olduğunu ifade edebiliriz.

Eserin geneline baktığımızda James'in dini tecrübeleri değerlendirirken soğukkanlı, soyutlayıcı bir tavırdan ziyade bir sempati içerisinde değerlendirdiğini ifade edebiliriz. Ancak bu sempatisini dini tecrübelerin lehinde akli ilkeleri zorlayarak haklı çıkarmaya çalışma çabası olarak görmemek gerekir. Nitekim o akli tutarlılık ilkelerini bir kenara almamış, kıyaslarını da temel bilimsel kriterlere göre ortaya koymuştur. Kısacası sempatisine rağmen objektifliği görmezden gelen bir tavır içerisinde de olmamıştır. Bu objektif tavrıyla da James felsefeye dini tecrübelerin hakikatini teyit ettirmiştir.

Bütün eksikliklerine rağmen James'in bu çalışmalar içerisinde kullanmış olduğu birçok betimleyici bilgi ve vaka örnekleri yanında, din ve nöroloji konusunda yapmış olduğu akli kıyaslamalar, sağlıklı zihinlilik konusunda dinî telkinlerle sağlıklarına kavuşan kişileri dinin lehine tecrübî kanıtlar olarak sunması, azizlik bah-

⁴⁴ Niebuhr, *agm.*, s. 214-215; bk. Taves, *agm.*, s. 415.

sinde yapmış olduğu insan-ı kâmil tanımlaması ve aziz karakterinin Nietzsche'nin yırtıcı üst insan karakterinden üstün olduğu iddiası, zühdün faydaları, duanın subjektifliği, ihtidanın doğası ve mistik tecrübelerin seviyeleri gibi önemli felsefi iddialar bu çalışmanın hem felsefe hem de birçok bilim açısından zamanına göre eşsiz ve bugün için de önemli bir referans olmasını sağlamıştır.

Kaynakça

- Allen, G.W, *William James*, New York, 1967.
- Cook, Chris C.H., "William James' Varieties of Religious Experience and Jungian Varieties of Human Nature: The Nature of The Relationship Between Religious Experience, Belief and Psychological Type", *Journal of Beliefs & Values*, vol. 24, no. 2, August 2003.
- Fancher, Raymond E., *Ruhbiliminin Öncüleri*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, 1990.
- Flournoy, Theodore, *The Philosophy of William James*, New York, 1917.
- Habegger, A., *The Father, A Life of Henry James*, New York, 1994.
- [Http://www.encyclopedia.com](http://www.encyclopedia.com)
- [Http://www.giffordlectures.org](http://www.giffordlectures.org)
- James, William, *The Letters of William James*, Vol. II, ed. Henry James, Boston, 1920.
- James, William, *The Varieties of Religious Experience, A Study in Human Nature*, New York, 1962.
- Kallen, Horace M., *The Philosophy of William James (Introduction)*, New York, ty.
- Kimble, Gregory A., *Portraits of Pioneers in Psychology*, ed. Michael Werthimer-Charlotte White, Washington, 1991.
- Maire, Gilbert, *William James et le Pragmatisme Religieux*, Paris, 1933.
- Niebuhr, Richard R., "William James on Religious Experience" *The Cambridge Companion to William James*, ed. Ruth Anna Putnam, New York, 1997.
- Perry, Ralph Barton, *The Thought and Character of William James*, Vol-II, London, ty.
- Polet, Jeff, "William James and Moral Will", *Humanitas*, vol.14, Issue 2, 2001.
- Richards, Graham, *Psikolojiyi Yerli Yerine Oturtmak*, çev. Süleyman Topal-Ali Yılmaz, İstanbul, 2005.
- Shook John R., *Amerikan Pragmatizminin Öncüleri*, çev. Celal Türer, İstanbul, 2003.
- Suckiel, Ellen Kappy, *Cennet Savunucusu William James'in Din Felsefesi*, çev. Celal Türer, Ankara, 2005.
- Suckiel, Ellen Kappy, *Heaven's Champion-William James's Philosophy of Religion*, Indiana, 1996.
- Taves, Ann, "William James Revisited- Rereading The Varieties of Religious Experience in Transatlantic Perspective", *Zygon*, vol. 44, no. 2, June/2009.